

KUR'AN'DA DAĞLARIN OLUŞUMU VE İŞLEVİNE DAİR AYETLERİN TEFSİR KAYNAKLARI VE BİLİMSEL VERİLER ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hüseyin YAKAR*

Öz:

Çalışmamızda Kur'an'da dağların oluşumu ve işlevine atıfta bulunan ayetler, tefsir kaynakları ve günümüzde ulaşılan bilimsel veriler üzerinden değerlendirilmiştir. Özellikle medyada çeşitli görüş sahipleri tarafından tartışılmakla birlikte konuyla ilgili tefsir kaynakları merkezli bir çalışmanın yapılmamış olması araştırmamızın ana sâiki durumundadır. Makalemizde öncelikle Kur'an'da dağ kavramına karşılık gelen lafızlar ve onların anlamları hakkında bilgi verilmiştir. Bu çerçevede özellikle "râsiye" ve "revâsi" lafızları üzerinde durulmuştur. Bunun yanında dağların işlevi bağlamında Kur'an'da zikredilen "أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ، أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ" (onları/sizi sarsmasın diye) ifadesinin klasik dönemdeki anlamlandırılma biçimine dirâyet ve rivâyetler çerçevesinde değinilmiştir. İlgili lafız ve ifadelerle tefsir kaynaklarımızda nasıl yaklaşıldığı belirtildikten sonra söz konusu ayetlerin tefsir tarihimiz boyunca nasıl ele alındığı, ne tür değişimlerin gözlemlendiği aktarılmıştır. Bu kapsamda klasik dönemdeki rivâyî ve dirâyî yaklaşım ile modern dönemdeki yaklaşımlar hakkında bilgi verilmiştir. Söz konusu yaklaşımların sunumunda kronolojik sıra takip edilmiş ve modern dönemdeki bazı yaklaşımlara tarafımızca eleştiriler yöneltmiştir. Çalışmamızın son kısmında ise günümüzde ulaşılan bilimsel veriler eşliğinde ayetlerin ve ilgili lafızların hangi muhtemel anlamlara gelebileceği hakkında tarafımızca fikir yürütülmüştür. Bu yaklaşımda konuyla ilgili ayetlerde geçen lafızların birden fazla teori ve yaklaşımı destekleyecek mahiyette olduğu zimnen savunulmuş ve muhtemel iki yaklaşım/teori üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Dağların Oluşumu, Dağların İşlevi, Revâsi.

* Dr., İstanbul Avcılar Süleyman Nazif Anadolu Lisesi, h_yakar@hotmail.com.

EVALUATING THE VERSES ADDRESSING THE FORMATION AND FUNCTION OF THE MOUNTAINS IN THE QUR'AN THROUGH TAFSIR SOURCES AND SCIENTIFIC DATA

Abstract

In our study, the verses addressing the formation and function of the mountains have been evaluated through exegesis tafsir and scientific data gained in this day and age. It's a major impetus for our study that the topic hasn't been studied through tafsir sources although it has been disputed on media by figures holding different views. First of all, we mentioned the wordings corresponding the mountain concept in the Qur'an and their meanings. In this context, the words of "râsiye" and "revâsi" have been discoursed in particular. Besides, explanation of the wordings of "أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ، أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ" (lest it shakes them/you) - which have been mentioned in Quran within the context of the function of mountains- by classical approach, have been studied pursuant to narratives and reasoning. After revealing the explanation of these wordings in our tafsir books, the manner of approaching relevant verses and observed changes through exegesis history have been cited. Within this framework, the approaches on the basis of narrative and reasoning in classical period and modern times are enlightened. Presenting these approaches, the chronological order is regarded and some approaches on modern period are criticized. In the final section, we have given opinions on these wordings and verses about their possible meanings along with scientific data gained in this day and age. In our approach, it is adopted that the relevant wordings and verses have the nature of serving for multiple theory and approaches and correspondingly we concentrated on two possible theory/approaches.

Key Words: Quran, Exegesis, Formation of the Mountains, Function of the Mountains, Revâsi.

الخلاصة

تقييم الآيات المتعلقة بتكوين ووظائف الجبال في القرآن بواسطة مصادر التفسير والمُعطيات العلمية

في دراستنا هذه تم تقييم الآيات التي تشير إلى تكوين ووظيفة الجبال في القرآن على أساس مصادر التفسير والمعطيات العلمية التي تم الحصول عليها في وقتنا هذا.

على الرغم من مناقشتها من قبل العديد، وخاصة في وسائل الإعلام، فمن الحقيقة أن دراسة تستند إلى مصادر التفسير حول هذا الموضوع ولم تُركِّز عليه فهي باعثة رئيسيًّا لدراستنا هذه.

ففي دراستنا، أولاً، يتم تقديم معلومات حول الكلمات المطابقة لمفهوم الجبل في القرآن ومعانيها. ففي هذا الإطار، تم التأكيد بوجه خاص على الكلمتين: (راسية)، و(راسية).

وعلى هذا النحو في سياق وظيفة الجبال، تطرقتنا إلى تأويل قوله تعالى: (أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ، أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ)، و(أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ) في الفترة الكلاسيكية في إطار الدِّرابة والرواية. بعد ذكر التَّوَيُّلات لهذه الألفاظ والعبارات التي طرحت في كتب التفسير، كما أوردنا كيفية ملاحظات كتب التفسير في الآيات المعهودة طيلة تاريخ التفسير.

بعد ذِكر كيف تَمَّ تَتَأَوَّلُ الكلمات والعبارات ذات الصِّلة في مصادر التَّفْسِيرِ لدينا، ثم شرح كيفية معالجة هذه الآيات خلال تاريخ التفسير لدينا ونوع التغييرات التي تمت ملاحظتها. وفي هذا السياق، تم تقديم معلومات حول الرواية والدراسة في الفترة الكلاسيكية والمناهج في الفترة الحديثة. وفي عرض هذه الأساليب، تم اتباع الترتيب الزمني وتوجيه الانتقادات إلى بعض الأساليب في الفترة الحديثة.

وفي الجزء الأخير من دراستنا، فَمَنَّا بتطوير فكرة حول المعاني المحتملة للآيات والكلمات ذات الصلة وَفَقَّ المعطيات العلمية الَّتِي تَمَّ الحصول عليها في زمننا. وفي هذا التَّهَجِّ الصَّمْنِي للآيات نرى أَنَّ البيانات في الآيات المتعلقة بالموضوع تدعم أكثر من نظريَّةٍ وَنَهَجٍ، وبنمُّ التَّأَكُّدِ على نهجين أو نظريَّتين محتملتين.

الكلمات المفتاحية: القرآن، التفسير، تكوين الجبال، وظيفة الجبال، رواسي.

A. GİRİŞ

Kur'an'da dağların oluşumu ve işlevine atıfta bulunan ifadelerin bilimsel verilere göre durumu, çeşitli görüş sahipleri tarafından yoğun biçimde tartışılmaktadır. Bununla birlikte özellikle Türkiye'de konuyla ilgili müstakil bir akademik çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Konumuzla ilgili Z.R. el-Naggar'ın *The Geological Concept of Mountains in the Qur'an* adlı eseri bulunmaktadır. Söz konusu eserde dağların oluşumu ve işlevi ile ilgili ayetler sunulmuş ve bu ayetlerin anlamıyla uyuşan bilimsel veriler ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bununla birlikte söz konusu eserde konuyla ilgili sadece temel bir hadis zikredilmiş, tefsir tarihinde konuya bakış seyri aktarılmamıştır. Ayrıca ilgili çalışmada, “dağların kökleri” ve “izostatik denge” üzerinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Mehmet Okuyan'ın *Kısa Surelerin Tefsiri* adlı eserinde, Nâzi'ât Sûresi'ndeki ilgili ayet çerçevesinde konuya değinilmiş ve “revâsi” lafzının “dağlar” anlamında değil de “metal ağırlıklar” anlamında olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu eserin, tefsir kaynakları merkezli olmadığını ve tek bir görüş etrafında yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Metin Arslan tarafından yazılan “Lokmân Sûresi'nin Edebi İncelikleri” adlı yüksek lisans tezinde Lokmân Sûresi'ndeki ilgili ifadeler Arap dili ve belagati açısından ele alınmış, konunun bilimsel yönüne ise çok az değinilmiştir.

Kur'an'da dağ kavramı temelde iki farklı lafızla karşılanmıştır. Genel olarak dağ kavramı “cebel” (جبل) lafızıyla ifade edilmekle birlikte “râsiye”nin çoğulu olan “revâsi” de hemen bütün müfessirler tarafından dağ anlamında alınmıştır.¹

¹ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân: Tefsîru't-Taberî*, thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecr, 2001, XVIII, 102; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVI, 261; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVIII, 543; İmâdüddîn Ebi'l-Fidâ İsmail b. Kesîr ed- Dîmaşkî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa

Söz konusu lafzın müfessirler tarafından; sabit dağlar (الجبال الثابت)², ağır dağlar (الجبال الثقال), ağır cisimler (الأجرام الثقيلة), yere giren (الداخل في الأرض)³, yere demirlenen-çakılan (جبالاً أرسى الأرض بها)⁴, devamlı duran ve yerinden ayrılmayan (ثابتة باقية في أحيازها غير منتقلة عن أماكنها)⁵ ifadeleriyle açıklandığı görülmektedir.⁶ İlgili lafzın, dağların sabit, oturaklı oluşuna atıf olmak üzere sıfat-isim olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Cinlerin Hz. Süleyman için yaptıkları kazanların sabit, büyük ve sarsılmaz oluşunun aynı lafız ve sıfatla aktarılması da ilgili anlamı desteklemektedir.⁷ Netice olarak tefsirlerimizde “r-s-y” fiiliyle ilgili olarak “çakmak” anlamı baskın bir biçimde dile getirilmiştir. Bu kapsamda ilgili lafzın, kazığı yere çakmakta olduğu gibi bir şeyi sabitlemek anlamında olduğu ifade edilmiştir.⁸ (أرسيناها بالجبال كما يرسى البيت بالأوتاد، أرسيت الوند في الأرض إذا أثبتته)⁸

es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşad, Giza: Müessesetü Kurtuba, 2000, VIII, 300; Celaleddin es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Merkezü Hecer li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2003, VIII, 598; Ebu Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahrü'l-Muhtâ*, thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, V, 355; Şehabeddin Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mes'ûn*, Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, XIII, 92; Muhammed Tahir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984, XIV, 121.

² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 413; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIV, 33; Cârullah Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an Haqâ'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Riyad: Mektebetü'l-Abikan, 1998, V, 593; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb: Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî: et-Tefsîru'l-Kebîr*, Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981, XX, 7; Ebu İshak İbrahim b. Serî ez-Zeccâc, *Ma'âni'l-Kur'ân ve l'râbuhû*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988, III, 137; Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî, *Mecâzü'l-Kur'ân*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, [y.y.], I, 321; Ebu Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhtâ*, VII, 85.

³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, 7.

⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IX, 401.

⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX, 4.

⁶ İlgili lafızla ilgili benzer açıklamalar için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd., Kahir: Dâru'l-Maârif, [y.y.], “rsy” md., III, 1647.

⁷ 34/Sebe' 13 “يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَّحْرِبٍ وَمِثِيلٍ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَتٍ ۗ أَعْمَلُوا ۗ مَا دَاوُدَ شُكْرًا ۗ” وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرِينَ ; İbn Âşûr'un da ilgili ayeti “râsiye” kelimesinin anlamını pekiştirmek üzere zikrettiği görülmektedir. İlgili bilgi için bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIV, 121.

⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 414; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, I, 321; Zemaşerî, *el-Keşşâf*, VI, 295; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, 4; Zeccâc, *Ma'âni'l-Kur'ân*, III, 137.

Sözü edilen iki lafız dışında طود (davd) lafzı, Kur'an'da tek bir ayette dağ anlamında kullanılmıştır.⁹ “Tûr” lafzı da dağ anlamında olmak üzere Kur'an'da Sînâ kelimesiyle birlikte “Tûriseynâ” (23/Mü'minûn 20) ve “Tûri sînîn” (95/Tîn 2) şeklinde iki defa geçmektedir. İlgili lafız tek başına kullanıldığında da (52/Tûr 1) Sînâ dağını tanımlamaktadır.¹⁰ “Alem” (علم) kelimesinin çoğulu olan (اعلام) “a'lâm” kelimesi de Kur'an'da iki ayette dağ anlamında kullanılmıştır.¹¹

Revâsî lafzı, Kur'an'da üç ayette dağların işlevi bağlamında söz konusu edilmiştir.¹² Bu çerçevede dağların, sarsılmayı engelleyici işlevi üzerinde durulmuş ve “أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ، أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ” (Sizi/onları sarsmasın diye) ifadesiyle söz konusu duruma işaret edilmiştir. Üç ayette ise yerin “medd” edildiği belirtildikten sonra söz konusu yapıların vücuda getirildiği ifade edilmiştir.¹³ Diğer bir ayette yerin yaşama elverişli kılınmasından ve nehirlerden bahsedildikten sonra sözü edilen lafza yer verilmiştir.¹⁴ Ayrıca ilgili lafzın kullanıldığı ayetlerde nehirlerden, yollardan, hayvanlardan(canlılardan), bitkilerden, meyvelerden ve genel olarak rızıklardan ve sudan bahsedildiği görülmektedir.¹⁵

Nâzi'ât, Nebe' ve Gâşiye Sûreleri'ndeki kullanımlardan sarf-ı nazar edilirse Kur'an'da “cibâl” lafzının dağın yeryüzündeki işleviyle ilişkilendirilmeden mutlak olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte bazı fiiller ve lafızların desteğiyle söz konusu kelimenin de dağların işlevi bağlamına yaklaştırıldığı görülmektedir. Bu çerçevede Nâzi'ât Sûresi'nde (79/Nâzi'ât 32) “revâsî” lafzı kullanılmamış fakat وَأَلْجِبَالُ أَرْسَلَهَا ifadesiyle “revâsî” lafzına, dolayısıyla dağların oluşumuna ve işlevine işaret edilmiştir. Dağları yere çakılmış kazıklar olarak sunan ya da onların yere dikildiğini anlatan ve “cibâl” lafzına yer veren ayetler de benzer bir kullanımı çağrıştırmaktadır.¹⁶ Bu durum, “cibâl” ile

⁹ 26/Şuarâ 63 فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ اضْرِب بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ Bunun üzerine Musa'ya: Asân ile denize vur! diye vahyettik. O da derhal yarıldı, her bölük koca bir dağ gibi oldu.

¹⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Sînâ”, *DİA*, XXXVII, 222.

¹¹ 42/Şûrâ 32 وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَمِ Denizde dağlar gibi akıp gidenler (gemiler) de O'nun (varlığının) delillerindedir.); Rahman 55/24 وَالْبَحْرِ كَالْأَعْلَمِ Denizde yüce dağlar gibi yükselen gemiler de O'nundur. İlgili lafzın anlamı için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “alm” md., IV, 3084.

¹² İlgili ayetler 16/Nahl 15; 21/Enbiyâ 31 ve 31/Lokmân 10'dur.

¹³ İlgili ayetler 13/Ra'd 3; 15/Hicr 19 ve 50/Kâf 7'dir.

¹⁴ 27/Neml 61.

¹⁵ 13/Ra'd 3; 15/Hicr 19; 16/Nahl 15; 21/Enbiyâ 31; 27/Neml 61; 31/Lokmân 10; 77/Mürselât 27; 50/Kâf 7; 41/Fussilet 10.

¹⁶ 78/Nebe' 7 وَالْجِبَالُ كَيْفَ نُصِبَتْ 88/Gâşiye 19 وَالْجِبَالُ أَوْتَادًا 78/Nebe' 7.

“revâsî” lafızlarının ayrı anlamlara geldiğini, “revâsî” lafzının dağ anlamında olmadığını savunan modern döneme ait yaklaşımları tartışmaya açmaktadır.¹⁷

Kur’an’da dağların yaratılmasının nedeni ve yeryüzündeki işlevi bağlamında zikredilen “أَنْ تَمِيدَ بِهَمْ، أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ” (yeryüzü sizi/onları sallamasın diye) ifadesindeki “m-y-d” fiili tefsirlerde sallanma, sağa sola hareket etme ve ters çevrilme anlamlarıyla (الاضطراب والتكفؤ) karşılanmıştır.¹⁸ Bu çerçevede geminin sallanması ve alabora olmasının ya da gemiye binen kişinin yaşadığı baş dönmesinin de sözü edilen fiille ifade edildiği belirtilmiştir.¹⁹ Hemen bütün tefsir kaynaklarımızda ilgili ifade olumsuz anlamda değerlendirilmiş ve iki farklı şekilde açıklanmıştır. Kûfeliler tarafından benimsenen birinci görüşe göre ilgili ifadede “lâ” harfi hafzedilmiştir. Diğer bir ifadeyle ayette أن لا تميد بكم , أن لا تميد بكم denilmek istenmiştir. Bu yaklaşıma göre يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَنْ تَضَلُّوا ayeti de (4/Nisa 176) aynı anlatım özelliğine sahiptir. İlgili ayette de أن لا تضلوا ifadesi kastedilmiştir.²⁰

¹⁷ “Revâsî” lafzıyla “cibâl” lafzının farklı kavramları karşıladığını düşünen Mehmet Okuyan’ın ilgili görüşü için bkz. Mehmet Okuyan, *Kısa Surelerin Tefsiri*, 3. Baskı, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012, III, 458-459.

¹⁸ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XIV, 190; Zeccâc, *Ma’âni’l-Kur’ân*, IV, 195; Ma’mer b. Müsenâ, *Mecâzu’l-Kur’ân*, II, 126; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 593; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 7; Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, IX, 25.

¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XIV, 190; Zeccâc, *Ma’âni’l-Kur’ân*, III, 193; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 429.

²⁰ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XIV, 189; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XX, 7; Sözü edilen görüşü aktaran Zeccâc, وكراهة أن تميد ifadesinin أن لا تميد ifadesiyle aynı anlamda olduğunu fakat Arap dili geleneğinde “lâ”nın değil muzâfin hafzedildiğini belirtmiştir. Zemahşerî ise karışıklığın olmaması durumunda sözü edilen ayette olduğu gibi “lâ”nın düşebileceğini ya da كَلْبٌ لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلَ الْكَلْبِ (57/Hadîd 29) ifadesinde olduğu gibi eklenebileceğini belirtmiştir. İlgili görüşler için bkz. Zeccâc, *Ma’âni’l-Kur’ân*, III, 390; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 141-142; Söz konusu ifade bağlamında اعدت هذه الخشبة ان يميل الحائط (Ben bu tahtayı sarsıldığında duvarı desteklemek için hazırladım.) sözü ilgili iki vecihten daha uygun görülmüştür. İlgili ifadede “meyl” lafzı önemine binaen önce söylenmiştir. Çünkü o destekleme eyleminin sebebidir. Desteklemek de tahtanın yapılmasının sebebidir. Bu durumda sebebin sebebi sebep olarak görülmüştür. İlgili sözdeki “meyl” nasıl sebep ise ayetteki “meyd” de sebeptir. Aslında ayet فَنَنْبِئُهَا بِهَمْ فَتَنْبِئُهَا فِي الْأَرْضِ رُؤْسَى أَنْ تَمِيدَ بِهَمْ فَتَنْبِئُهَا ifadesinde olduğu gibi kerih gördüğüne işaret etmektedir. Allah’ın kerih gördüğünün gerçekleşmesi ise imkânsızdır. Fakat dünyada gözlemlenen durum bunun tersinedir. Nitekim nice zelzele yeri sarsmıştır. Bu durumda ayetteki ifade ile: “Sarsıldığında Allah yeri sabitlemektedir.” anlamının kastedildiğini söylemek mümkündür. Bu, yerin sarsıldığı gerçeğine aykırı değildir. Zira sarsılma olmakta fakat onu sabitleme takip etmektedir. Depremler de böyledir. Bir anlığına gerçekleşmekte sonrasında Allah yeri sabitlemektedir. İlgili bilgi için bkz. Âlûsî, *Râhu’l-Me’ânî*, XVII, 37.

Basralılara göre ise söz konusu ifade “sizi sallamasını istemediği için (وكرَاهة أن) anlamındadır. Buna göre üstündeki insanlar sarsılmasın diye dağlar daha önce sallanmakta olan yeryüzüne demirlenmiş ve çakılmıştır.²¹

Kur'an'da dağların oluşumu ve işlevleri çerçevesinde üç farklı yaklaşımdan bahsetmek mümkündür: Taberî (ö. 310/923) ve İbn Kesîr'de (ö. 774/1373) örneklerini gördüğümüz rivâyî yaklaşımda yerin ve dağların yaratılışıyla ilgili sadece rivâyetler üzerinden hareket edilmiştir. Sözü edilen tefsirlerde nedenselliğe dayalı bir yaklaşıma rastlanmamaktadır. Belirgin olarak Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Âlûsî'de (ö. 1270/1854) örneklerini gördüğümüz dirâyî yaklaşımda hem rivâyetler hem de dönemin bilimsel verileri kullanılmış, dolayısıyla ikili bir yaklaşım benimsenmiştir. Modern dönemde ise homojen bir yapı arz etmemekle birlikte bilimin ulaştığı veriler ölçüsünde ayetlere bakışın değiştiği ve rivâyetlerden sarf-ı nazarla söz konusu verilerin kullanıldığı görülmektedir.

B. RİVÂYÎ YAKLAŞIM

Konuyla ilgili rivâyetlerde üç farklı anlatım bulunmaktadır. Bu çerçevede rivâyetlerin bir kısmında yerin mutlak olarak yaratıldığı ve sarsılması üzerine dağlarla perçinlendiği aktarılmıştır. İkinci anlatımda yerin, su üzerinde yaratıldığı belirtilmiştir. Üçüncü yaklaşımda ise yerin su altında gömülü iken daha sonra görünür hale getirildiği ifade edilmiştir.²²

Mutlak yaratma bağlamındaki rivâyetlere göre yer yaratıldığında sarsılmaya başlamış, bunun üzerine melekler: “Bu, üzerinde kimseyi tutmayacak.” demişlerdir. Sabah olduğunda ise yerin üzerinde dağların olduğu görülmüştür.²³ Melekler dağların neden yaratıldığını ise idrak edememişlerdir.²⁴ Hz. Ali'den aktarılan bir rivâyete göre ise yer yaratıldığında sallanmaya başlamış ve: “Ey Rabbim, benim üzerime, günahlar işleyip pislikler yapacak olan insanoğlunu mu koyacaksın?” demiştir. Bunun üzerine Allah, insanların görebileceği ve

²¹ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, XIV, 189; Zeccâc, *Ma'âni'l- Kur'ân*, III, 193; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 429.

²² Rivâyetlerdeki söz konusu farklılığa dikkat çeken Âlûsî'nin görüşleri için bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 97; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 97.

²³ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, XIV, 189; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 429; Ebu Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, V, 466; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 300; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, IX, 24.

²⁴ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân*, XIV, 190; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 429; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 300.

göremeyeceği dağlarla yeri sabitlemiştir. Böylece yerin sarsılması etin seğirmesi gibi olmuştur.²⁵ Diğer bir rivâyete göre yeryüzü yaratıldığında sallanmaya başlamış. Bunun üzerine dağlar yaratılıp üzerine konulmuş ve yeryüzü durgunlaşmıştır. Bu durumdan hayrete düşen melekler: “Ey Rabbimiz, senin bu dağlardan daha güçlü bir şeyin var mı?” diye sormuşlar, Allah da: “Evet, demir.” buyurmuştur. Aynı sorunun sorulması üzerine, ateş, su ve rüzgâr cevapları verilmiş ve son olarak da sağından sadaka verip solundan gizlemesi hasebiyle âdemoğlu zikredilmiştir.²⁶

Rivâyetlerdeki ikinci yaklaşıma göre yeryüzü suyun üzerinde yüzmektedir ya da su dalgaları üzerine yerleştirilmiştir ve insanları sarsmaması için dağlar yaratılmıştır.²⁷ Buna göre yeryüzü dörtte birlik kısmı dışında suya batmış durumdadır. Hava ve güneşle temas halinde olan bu kısım sayesinde insanlar gökyüzünü ve ondaki ayetleri müşahede edebilmektedirler.²⁸ İlgili anlayış doğrultusunda İbn Abbas’tan aktarılan bir rivâyette yeryüzünün su üzerinde genişletildiğinde gemide olduğu gibi üzerindeki devirdiği ve bunun üzerine dağlar ile yere çakıldığı belirtilmiştir.²⁹ Nitekim gemi de su üzerine bırakıldığında sağa sola yalpalalar, içine ağır bazı şeyler konulduğunda suyun üzerinde dengelenir. Allah da yeri suyun üzerinde yaratmış ve yalpalaması üzerine ağır dağları

²⁵ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XIV, 189-190; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 301; Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, VIII, 364; Aynı rivâyet farklı bir tarikle de aktarılmaktadır. Buna göre yer yaratıldığında sallanmış ve: “Benim üzerimde, pisliğini atacak ve hatalar yapacak insanı ve onun zürriyetini mi yaratacaksın?” demiştir. Bunun üzerine Allah, bir kısmı görülüp bir kısmı görülemeyen dağlar yaratmıştır. Yer, ilk sabit kalandığında kesilmiş devenin etinin oynaması gibi oynamıştır. İlgili rivâyet için bkz. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXIV, 96-97; Sözü edilen rivâyeti İbn Kesîr de aktarmış fakat garip olduğunu belirtmiştir. İlgili rivâyet için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, XIV, 244.

²⁶ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-Sahîh*, thk. Dr. Beşşâr Avvâd Marûf, *Ebvâbü Tefsîri’l-Kur’ân*: Bâbü ve min sûrati’l-Muavvizeteyn 94; İbn Kesîr, *Tefsîr*, XIV, 244; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, XIII, 93; Aynı rivâyetin başka bir tarikinde âdemoğlunun yerini sırasıyla erkek ve kadının aldığı görülmektedir. İlgili rivâyet için bkz. Suyûtî, *ed-Dürri’l-Mensûr*, IX, 24.

²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IX, 401; İbn Kesîr, *Tefsîr*, XIII, 183.

²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, IX, 401.

²⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XIX, 174-175; Ebu Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhtâf*, V, 438; Dağlar yerin yaratılmasından sonra mı yaratıldı yoksa ikisi aynı anda mı yaratıldı?” sorusunu gündeme getiren Râzî, her iki durumun da ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmiştir. İlgili görüş için bkz. Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XIX, 175; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, XIV, 29.

yerleştirmiştir.³⁰ Hatta bu yerleştirmenin bazı ayetlerde اَلْقَى fiiliyle ifade edilmesi Allah'ın onu yerden var etmediğine işaret sayılmış, konuyla ilgili rivâyetlerin de bu anlayışı desteklediği belirtilmiştir.³¹

Üçüncü yaklaşımı örneklendiren ve İbn Abbas'tan aktarılan bir rivâyete göre ise Allah yaratmayı murat ettiğinde rüzgâra emir vermiş, o da bir adayı görünür hale getirmiş ve oradan yeryüzü döşenmiştir. Sallanmaya başlaması üzerine de üzerine sağlam dağlar yerleştirilmiştir.³²

Rivâyetlerde karşımıza çıkan söz konusu farklı yaklaşımlara dikkat çeken Âlûsî, konuyu Tevrat'taki verilerle karşılaştırmalı olarak da ele almıştır. Zira ilgili veriler de yerin önceleri suyun altında iken daha sonra görünür hale getirildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Tevrat'ta Allah'ın ilk olarak göğü ve yeri yarattığı, yerin suya batmış bir halde olduğu ve karanlığın olduğu ifade edilmiştir. Buna göre tanrının rüzgârları suyun üzerinde esmiş, onun dilemesi üzerine ışık gelmiş, sonra Allah göğün altından suları bir yere toplamayı ve kuruluşu ortaya çıkarmayı dilemiş ve bunlar gerçekleşmiştir. Allah kuruluğa yer, suyun toplandığı yere de deniz adını vermiştir.³³

C. DİRÂYÎ YAKLAŞIM

Dirâyî yaklaşımda rivâyetlerin yanında konuyla ilgili bilimsel verilere dayalı ihtimaller ve felsefecilerin görüşleri dile getirilmiştir. Bu çerçevede tefsir kaynaklarımızı incelediğimizde Râzî'nin ve Âlûsî'nin tefsirlerinin öne çıktığını söylemek mümkündür. Müfessirler tarafından bilimsel veriler eşliğinde ortaya konulan yaklaşımlarda hem nedenselliğe dayalı görüşlerin sunulduğu hem de ilahi hikmet ve kudretin vurgulandığı görülmektedir. Söz konusu yaklaşımda ağırlık noktaları farklı olmakla birlikte rivâyetlerle bilimin, nedensellik de nedensizliğin buluşturulduğunu söylemek mümkündür.

Dirâyî yaklaşımın sunulduğu tefsirlerde söz konusu ayetlerle ilgili yapılan açıklamaları iki başlık altında toplamak mümkündür: Dağların oluşumuyla ilgili açıklamalar ve dağların işleviyle ilgili açıklamalar. Dağların oluşumuna dair yapılan açıklamalarda güneşin hareketlerinin denizlerin oluşması ve çekilmesi üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Dağların işleviyle ilgili açıklamalarda

³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 7; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIV, 114; Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1946, XIV, 62.

³¹ Ebu Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhtâ*, V, 466; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIV, 116.

³² Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95.

³³ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95; Tevrat'taki veri için bkz. Yaratılış 1/2-7.

ise iki yaklaşımın varlığından söz edilebilir. Birinci yaklaşımda suyun üzerinde yaratıldığı düşünülen yerin, su ve rüzgâr gibi kendisini sarsabilecek dış unsurlar açısından değerlendirildiği görülmektedir. İlgili başlıkta diğer konulara nispetle kısa da olsa yerin depremlerle sarsılması konusuna da değinildiği görülmektedir. İkinci yaklaşımda ise dünyanın dönmesi ya da denge gibi küresel planda bir sarsılma anlayışı üzerinden hareket edilmiştir.

Tefsirlerimizde felsefecilerden aktarılan görüşlere göre dağlar önceleri denizde yapışkan bir çamur halindeyken daha sonra sular azalmış, çekilmiş, çamur gün yüzüne çıkmış ve güneşin tesir etmesiyle çamur yığınları taşlaşarak dağlar meydana gelmiştir. Nitekim denizler de dünyanın bu bölgelerinde oluşmuştur. Dönemin anlayışına göre güneşin en alt noktası yere en yakın olan noktaya işaret etmektedir. Bu durumda sıcaklığın artmasıyla birlikte nemin gittiği ve denizlerin oluştuğu düşünülmektedir. Buna göre güneşin en alt noktası kuzeyde iken buranın sıcak ve nemsiz olduğunu ve denizlerin de kuzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Sonraki dönemde güneşin üst noktası kuzeye, en alt noktası ise güney tarafına geçmiş ve denizler de güneye geçmiştir. Böylece dağlar kuzeyde kalmıştır.³⁴

Dağların oluşumuyla bağlantılı olarak yüksek olması ile ilgili de tefsirlerimizde felsefeciler tarafından ortaya atılan görüşler aktarılmıştır. Bu görüşlerden birine göre dağlar, zelzele yapacak güçteki rüzgârların toprak parçalarını sürükleyip tepe oluşturmasıyla meydana gelmiştir. Diğer bir görüşe göre ise dünya eski zamanlarda denizlerin altında ve yapışkan çamur halindeyken gün yüzüne çıkmış ve taşlaşma sonucunda dağlar oluşmuştur. İlgili taşlar tahlil edildiğinde sedef ve benzeri deniz canlılarına ait parçaların bulunması da bu görüşü desteklemektedir Söz konusu çamur, sertlik ve yumuşaklık bakımından farklı parçalara sahiptir. Bu durumda hızlı akan sular ya da sert esen rüzgârlar yumuşak kısımları kazıp sert kısımları bırakmış, suların ve rüzgârların bu devamlı ameliyesi sonrası bazı kısımlar derin çukur, bazıları ise yüksek tepe olarak kalmıştır. Sözü edilen oluşum ise tarihi verilerle takip edilecek dönemde gerçekleşmemiştir.³⁵

Dağların işlevi bağlamında ise klasik dönem tefsirlerimizde özellikle su ve rüzgârın tesiri üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede suyun üzerinde yaratıldığı farz

³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XIX, 4.

³⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 94; Râzî'nin "çamurun taşlaşmasıyla dağların oluşması" görüşüyle ilgili eleştirileri için bkz. Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XIX, 4; Âlûsî de yeryüzünün görünmesinin güneşin en alt kısmının güney tarafta olmasına bağlanmasını eleştirmiştir. İlgili eleştiri için bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95.

edilen yerin, sular ve rüzgârlar tarafından sallanmaması için dağların yaratıldığı belirtilmiştir. Bu durum ağırlık olarak gemilere taş vb. cisimlerin konulmasına benzetilmiştir.³⁶ Hatta zelzele sırasında yerin, içinde toplanmış buharlar tarafından hareket ettirildiği ve bu durumun insanlar tarafından da hissedildiği düşünüülerek dağların önlediğinin aslında rüzgârların sağa sola hareket ettirmesi olduğu da iddia edilmiştir.³⁷

İlgili ayetlerde geçen “en temîde” ifadesinin zâhiri itibariyle yerin hareketsizliğine işaret etmesine karşın yerin depremlerle sallandığının insanlık tarafından bilinen ve kabul edilen bir gerçek olması müfessirleri, “ayetin zâhirine inanmama”nın doğurabileceği muhtemel sonuçlar üzerinde düşünmeye de sevk etmiştir. Bu kapsamda Âlûsî, kendi zamanında yerin hiç sallanmadığı görüşünün Müslüman olsun olmasın hemen hiç kimse tarafından kabul edilmediğini belirtmiştir. Ona göre söz konusu görüşü savunan kişi de tekfir edilemez.³⁸ Yerin depremlerle sarsıldığının bilinmesi ise bazı kimseleri “sarsılma” kavramını mecazen değerlendirmeye sevk etmiştir. Bu çerçevede ilgili sarsılmadan kastın, insanların ihtiyaçlarını karşılayamamasından kaynaklanacak bozulma olduğu ifade edilmiştir.³⁹

Tefsir kaynaklarımızda genel kanaat olarak dağların yeryüzünün sallanmasını engellediği belirtilmekle birlikte aslında yeryüzünün sallandığı ama bu durumun insanlar tarafından hissedilmediği de belirtilmiştir. Buna göre yerin, büyük bir kütle olduğu için okyanus gibi bir suyun üzerinde yalpalamasının insanlar tarafından sezilemediği ifade edilmiştir. Bu durum, gemide oturanların çok süratli olsa da geminin hareketini hissetmemesine benzemektedir.⁴⁰

Yerin, suyun üzerinde yaratılmasından sonra sallanması üzerine dağların yaratıldığı düşüncesi, nedensel zihinlere şöyle bir soru da düşürmüştür: “Allah niçin en başta yeryüzünü dalgaların sarsamayacağı biçimde yaratmadı da dalgaların sağa sola hareket ettirebileceği biçimde yaratıp ondan sonra bu sarsıntıdan korumak için oraya dağları yerleştirdi?” İlgili soruyu gündeme getiren Âlûsî, söz konusu tercihte Allah’ın en iyi biçimde bileceği bazı hikmetlerin

³⁶ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri: Faslı'l- Maḳāl el-Keşfan Minhâci'l-Edille*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985, 287; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95-96; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXI, 81; Mustafa el- Merâgî, *Tefsîru'l- Merâgî*, XXI, 77.

³⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 8-9.

³⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXVI, 176.

³⁹ Söz konusu te'vîli ayetlerin zahirine aykırı ve gereksiz bulan Âlûsî'nin görüşü için bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXX, 6.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 8-9.

olduğunu söyleyerek soruyu cevaplama yoluna gitmiştir. Ona göre bu durum, insanın açlık ve susuzluk çekmeyecek biçimde yaratılabilecekken yiyeceğe ve suya ihtiyaç duyacak biçimde yaratılması ve bu ihtiyacın belli maddelerle giderilmesine benzemektedir ve sözü edilen sorular Allah'ın hikmetini görememenin doğurduğu gafletten kaynaklanmaktadır. Belki de Allah ne kadar azametli olduğunu göstermek için dağları yaratmıştır. Rivâyette meleklerin “Allahım, dağlardan daha yüce bir şey yarattın mı?” demeleri de bu duruma bağlı olabilir.⁴¹ Aslında dağların yaratılmasını onların sadece kazık olmasına ve istikrar vesilesi olmasına bağlamak da doğru değildir. İlgili konuda Allah'tan başka hiçbir varlığın bilemeyeceği birçok hikmetin olması mümkündür.⁴²

Tefsir kaynaklarımızdaki dirâyî çerçevede dağların, su, rüzgâr ve deprem gibi unsurların yeri hareket ettirmesini değil de küresel düzlemde bir sarsılmayı önlediği de savunulmuştur. Bu kapsamda Râzî, dağların yerin dairesel hareketini engellediğine dair görüşü aktarmıştır. Nitekim ona göre yerin yuvarlak olduğu kesin delillerle sabittir. Dağlar da bu kürenin üzerindeki çıkıntılardır. Yeryüzünün pürüzsüz ve çıkıntısız olması durumunda kendiliğinden ya da harici en ufak bir sebeple bile dairesel olarak hareket etmesi mümkündür. Ne var ki dünyanın merkezine doğru hareket eden kazık gibi dağlar, dünyanın dairesel olarak dönmesine engel olmuştur. Diğer bir ifadeyle Râzî'ye göre sağa sola yalpalamadan kasıt yerin dairesel hareketidir.⁴³

Dağların yeryüzünde eşit bir dağılımla ve aynı büyüklükte yerleştirilmemiş olması, sabitleyici olarak sunulan söz konusu yükseltilerin dengeyi bozma ihtimalini de akıllara getirmiş ve bu çerçevede de tefsirlerimizde açıklamalar yapılmıştır. Bu kapsamda dağların yüksek olmaları hasebiyle yere nispetlerinin farklı olmasının sorun teşkil etmeyeceği belirtilmiştir. Zira hacim ve ağırlık ayrı şeylerdir. Bazen hacmi küçük olan büyük olandan daha ağır olabilmektedir.⁴⁴

D. MODERN DÖNEM YAKLAŞIMLARI

Modern dönemde, dağların yer küre için işlevi çerçevesinde rivâyetlerin eski önemini kaybettiği görülmektedir. Bunun yerine yanardağların magmadaki basınca nefes aldırması, dağların küresel dengeyi sağlamadaki ve rüzgârların sarsıcı etkisini ortadan kaldırmadaki yeri üzerinde durulmuştur.

⁴¹ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95-96.

⁴² Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 96.

⁴³ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XX, 9.

⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 95-96.

Magma merkezli yaklaşımlar bağlamında yeryüzünün önceleri ateş topu iken üç yüz milyon yılda kabuğunun soğuduğu, sert bir granit haline geldiği belirtilmiştir.⁴⁵ Buna göre granit tabakanın olmaması durumunda yeryüzü yaşamaya elverişli olmayacaktır. Dağların temelini aslında bu tabaka oluşturmakta, dağlar bütün tabakaların içine girerek ilk tabakaya kadar ulaşmaktadır.⁴⁶ Volkanik dağlardan çıkan lavlar da bu durumu teyit etmektedir.⁴⁷ Dağların da bir parçası olduğu sert zemin, ateş küresinin üstünü kapatmakta, patlamasını ve sarsılmasını engellemektedir.⁴⁸ Bu durumda dağlar, ateşin çıkmak istediği noktalarda oluşmakta, arzın soğumasıyla birlikte altta fışkırmak isteyen ateş ve gazın basıncını baskılamaktadır.⁴⁹

Yukarıda sözü edilen yaklaşıma benzer şekilde Seyyid Kutub (ö. 1966), yeryüzünün sıcak olan iç kısmının soğuması ve yerkabuğunun büzülmesi sonucunda girintiler, yükseltmeler ve alçaklıklar meydana geldiğini belirtmiştir.⁵⁰ İbn Âşûr (ö. 1970) ise dağların, yerin yaratılmasından sonra ve zelzele gibi şiddetli sarsıntılar ile yerden adeta fışkırmış olabileceğini belirtmiştir.⁵¹ Göklerle yerin bitişik(ratk) iken ayrıldığını(fetk) ifade eden ayeti (21/Enbiyâ 30) genel anlayışın dışında dağların oluşumu bağlamında değerlendiren İbn Âşûr'a göre yerin fetk olmasının bir sonucu olarak Allah yerden dağları çıkarmıştır ki bu bir yaratış fetkidir.⁵²

Daha önce aktarıldığı üzere dağların yaratılmasıyla ilgili olarak kullanılan “ilkâ” lafzı, klasik dönemde dağların yerin altından değil üstünden

⁴⁵ Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsîri'l- Kur'âni'l-Kerîm*, 2. Baskı, Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1351, X, 190; Mustafa el- Merâgî, *Tefsîru'l- Merâgî*, XVII, 26; Benzer bir yaklaşım için bkz. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, V, 503.

⁴⁶ Tantâvî, *el-Cevâhir*, X, 190; Mustafa el- Merâgî, *Tefsîru'l- Merâgî*, XXIV, 110.

⁴⁷ Tantâvî, *el-Cevâhir*, X, 190; Mustafa el- Merâgî, *Tefsîru'l- Merâgî*, XVII, 26.

⁴⁸ Mustafa el- Merâgî, *Tefsîru'l- Merâgî*, XVII, 27; Mustafa el- Merâgî, *Tefsîru'l- Merâgî*, XXX, 8; Benzer bir yorum için bkz. Muhammed Cemaleddin el- Kâsımî, *Mehâsinü't- Te'vîl*, [y.y.]: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957, XI, 4268; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an*, V, 503; Muhammed Abduh'un benzer bir yorumu için bkz. Ahmed Ömer Ebû Hacer, *et-Tefsîru'l-İlmîyyü li'l- Kur'âni fi'l-Mizân*, Beyrut-Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1991, s. 206.

⁴⁹ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an*, V, 503; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an*, VII, 56.

⁵⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zülâli'l-Kur'ân*, 11. Baskı, Beyrut-Kahire: Dârü's-Şürûk, 1985, IV, 2163; Seyyid Kutub, *Fî Zülâl*, V, 2786.

⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 120.

⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XVII, 57.

oluşturulduğuna delil olarak sunulmuştur.⁵³ Ne var ki modern dönemde dağların bu şekilde oluşmadığı bilimsel verilerle ortaya konulduğundan ilgili lafzın bazı müfessirler tarafından farklı anlamlandırıldığı görülmektedir. Bu çerçevede İbn Âşûr, dağların yaratılmasını ifade eden “ilkâ” lafzının, dağların yer için tamamlayıcı unsur olarak düşünülmesinden kaynaklanabileceğini belirtmiştir.⁵⁴ Diğer bir ifadeyle ilgili lafız dağların yukarıdan aşağıya atılmak suretiyle oluştuğunu ifade etmemektedir. Söz konusu lafza rivâyetler ve klasik yaklaşım dışında anlam veren İbn Âşûr’un bir ihtimal olarak dağların, yıldızlar tarafından atılan gök taşlarının parçaları olabileceğini belirtmesi ise farklı bir yorum olarak karşımızda durmaktadır.⁵⁵

Modern dönemde dağların işlevi çerçevesinde magma merkezli yaklaşımlar dışında denge (izostatik denge) bağlamında da açıklamalar yapılmıştır. Bu kapsamda, çeşitli doğal olaylar sonucu yer küredeki ağırlık dengesinin bozulması üzerine dağlar ile dengenin tekrar sağlanmış olabileceği belirtilmiştir. Böylelikle Dünya’nın dışarıdan karşılaştığı basınç içerideki basınçla dengelenmiş, dağlar da bir bölgedeki çöküşü dengelemek üzere oluşmuştur.⁵⁶ Nitekim gerek yerin derinliklerinde gerekse yüzeyinde meydana gelen her olayın, bir maddenin bir yerden başka bir yere taşınmasında etkisi bulunmaktadır. Nehirler tarafından taşınan sular, rüzgârın esintisi, denizlerin diplerine düşen herhangi bir şey, herhangi bir nedenden dolayı gerçekleşen genişleme ya da büzülme de dünyanın dönüş hızını etkilemektedir. Böylesine hassas bir yapıya sahip dünyanın dengesi dağlar ile sağlanmaktadır.⁵⁷

İbn Âşûr da dağların, yer kürenin dönüşünü dengeleyen yönü üzerinde durmuştur. Bu kapsamda o, özellikle rüzgârların sarsıcı etkisinden bahsetmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere dünyanın yuvarlak olduğunu ama dönmediğini düşünen Râzî dağları, dairesel hareketi engelleyici bir unsur olarak sunmuşken farklı bilimsel gerçeklere doğan İbn Âşûr, söz konusu yükseltilerin, dünyanın dönüş hızını düşürüp dengelediğini belirtmiştir. Nitekim ona göre dağların, rüzgârların akışını yavaşlatan bir yönü bulunmaktadır.⁵⁸ Dağların kazıklara benzetilmesi de rüzgârlarla çadırın kökünden çıkmaması ya da sarsılmaması için kazıklarla bağlanmasını çağrıştırmaktadır.⁵⁹ Bunların dışında dağlar, kayalarının

⁵³ Ebu Hayyân, *el-Bahrîi’l-Muhtî*, V, 466; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, XIV, 116.

⁵⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 120.

⁵⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 120.

⁵⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, IV, 2376; Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VI, 3804.

⁵⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, V, 3113.

⁵⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XIV, 120.

⁵⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 15; Kâsımî, *Mehâsinü’t-Te’vîl*, XVII, 6033.

ve ağaç köklerinin yere girmesiyle sabitlenmişlerdir. Aksi takdirde rüzgârların onları oynatması mümkün olacaktır.⁶⁰

Netice olarak söz konusu müfessirlere ve bilimsel verilere göre dağlar, ağaçlar ve yapılar, sürtünme etkisiyle rüzgârın hızını düşürmekte ve dolayısıyla yeryüzünde insanların ve diğer canlıların daha rahat yaşamalarını sağlamaktadır. Bu çerçevede ilgili ayetteki sallantıdan kasıt, yeraltı kaynaklı sarsıntılardan başka yer üstü etkilerden kaynaklanan sarsıntılar da olabilir.

Gerek klasik dönemde gerekse modern dönemde ilgili ayetlerdeki “revâsî” lafzı birçok müfessir tarafından dağlar anlamında alınıp söz konusu anlam üzerinden yorumlar geliştirilmiştir. Bununla birlikte modern dönemde ilgili lafzın dağ anlamında olmadığını savunan yaklaşımlarla da karşılaşmaktadır. Bu çerçevede Mehmet Okuyan’ın “revâsî” lafzını klasik dönemin genel algısının aksine ağırlıklar anlamında aldığı ve Râzî’nin ilgili lafza verdiği anlam üzerinden kendi görüşünü delillendirme yoluna gittiği görülmektedir.⁶¹ İlgili lafzın “ağırlıklar” anlamına da geldiği müsellemdir. Giriş kısmında bahsedildiği üzere Râzî, “revâsî” lafzını, diğer anlamlar yanında (الأجرام الثقيلة) terkihiyle de açıklamış ve ilgili lafzın bu anlamına da işaret etmiştir. Ne var ki söz konusu anlamlandırma üzerinden Râzî’nin “dağ” anlamını terk edip “ağırlıklar” anlamına yöneldiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim ilgili ayetler bağlamında Râzî tarafından dağların oluşumuyla ilgili yapılan ayrıntılı açıklamalar da bu durumu teyit etmektedir.

Mürselât Sûresi’nin ilgili ayetinde (77/Mürselât 27)⁶² “fihâ” ifadesinin kullanılması Mehmet Okuyan’a göre söz konusu “ağırlıkların” yeryüzünün “üzeri” ile ilgili değil “içi” ile ilgili olduğunu göstermektedir. Nitekim ona göre dağların yeryüzüne çakılmasından söz eden ayetlerde “revâsî” lafzı yerine “cibâl” ve “ersâ” lafızlarının kullanılmış olması “revâsî” lafzının “dağ” anlamında olmadığını ortaya koymaktadır.⁶³ Netice olarak Okuyan’a göre sözü edilen ağırlıklardan kasıt “değişik ağır metaller”dir. Magmanın altındaki çekirdek kısmına yerleştirilen bu metaller sayesinde yeryüzü savrulmamaktadır. Ona göre (77/Mürselât 25)⁶⁴ ayetindeki كِفَاتًا lafzı toplanma anlamından başka “çekim gücü” anlamına da gelebilir ki bu durum da söz konusu “ağırlıklar” ile bir anlam birlikteliği oluşturmaktadır. Ayrıca “r-s-y” fiilin kök ve kullanım

⁶⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, XXX, 88.

⁶¹ Mehmet Okuyan, *Kısa Surelerin Tefsiri*, III, 458.

⁶² 77/Mürselât 27 وَجَعَلْنَا فِيهَا رُوسًا شَمِخَاتٍ “Yeryüzünde haşmetli dağlar yarattık.”

⁶³ Mehmet Okuyan, *Kısa Surelerin Tefsiri*, III, 458.

⁶⁴ “Biz yeryüzünü toplanma yeri yapmadık mı?”

olarak “demir atmak” anlamını da içermesi ona göre magmanın altındaki demir vb. metaller ile ilişkilendirilebilir.⁶⁵

Mehmet Okuyan’ın işaret ettiği üzere Nâzi‘ât Sûresi’nde (79/Nâzi‘ât 32) “revâsî” lafzı kullanılmamış fakat وَأَلْجِبَالُ أَرْسُلَهَا ifadesindeki “ersâ” lafzıyla “revâsî” ye işaret edilmiştir. Söz konusu durum “revâsî” lafzı ile “cibâl” lafzının ayrı anlamları karşıladığını iddia eden görüşü tartışmaya açmaktadır. Zira aynı kökten (r-s-y) gelen söz konusu kelimelerin anlam olarak ayrılması mantıklı durmamaktadır. Bu durumda ilgili ayet aslında “râsiye” kavramının “cibâl” ile ilgili olduğunu ve onun adlaşmış sıfatı olarak “râsiye” biçiminde kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca ilgili ayetlerde “revâsî”nin bulunduğu yeri ifade eden “fî” edatından sonra nehirlerden (13/Ra‘d 3; 16/Nahl 15), meyvelerden (13/Ra‘d 3), bitkilerden (16/Hicr 9; 31/Lokmân 10; 50/Kâf 7), yollardan (16/Nahl 15; 21/Enbiyâ 31), canlılardan(31/Lokmân 10) bahsedilmektedir. Söz konusu varlıkların yerin içinde değil de üzerinde olması, ilgili edat üzerinden yapılan yorumu da tartışmaya açmaktadır.

“Revâsî” lafzını dağlar anlamında almayan diğer bir isim ise Hanefî Ahmed’dir. Ona göre de ilgili lafız dağlar anlamında değil de sert, sağlam, sabit arazi anlamındadır ve bu sert arazi, insanların sarsılmaması için var edilmiştir.⁶⁶

Yukarıda sözü edilen görüşü aktaran Ebû Hacer, “revâsî” lafzını dağlar anlamında almayanları birkaç yönden eleştirmiştir. Bu çerçevede ona göre Kur’an’da ilgili lafız daima “fî” harf-i cerrriyle kullanılmıştır. Sözü edilen lafız yerin bir parçası olarak almak için “teb‘îz” ifade eden “min” harf-i cerrinin kullanılması gerekmektedir. Ayrıca ilgili lafız için şâmiyhâtin (رَوَاسِيٍّ شَامِيَّاتٍ) sıfatının kullanılması ve bu sıfatın da yüce ve yüksek anlamlarına gelmesi, söz konusu görüşü çürütmektedir. Bunun yanında ayetlerde “revâsî” lafzıyla birlikte nehirlerden de bahsedildiğini ifade eden Ebu Hacer, dağların yağmurun yağmasındaki rolüne dikkat çekmiş ve ilgili lafzın dağ anlamında olması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷

E. BİLİMSEL VERİLER ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Kur’an’da yeryüzünün/dağların oluşumu ve işlevine dair ayetlerdeki ifadelerden iki farklı faraziyeye ulaşmak mümkündür:

⁶⁵ Mehmet Okuyan, *Kısa Surelerin Tefsiri*, III, 458-459.

⁶⁶ Ebû Hacer, *et-Tefsîru'l-İlmî*, s. 206.

⁶⁷ Ebû Hacer, *et-Tefsîru'l-İlmî*, s. 206.

1. Peş peşe gerçekleşen volkanik patlamalarla yeryüzünün ve dağların oluştuğuna dair anlayış.
2. Levha tektoniği teorisine göre kıtaların birbirlerine doğru hareket etmesi ve çarpışma neticesinde dağların oluştuğuna dair anlayış.⁶⁸

Kur'an'da "revâsî"nin sarsılmayı engellemek amacıyla "ilkâ" edildiğini belirten ayetlerin öncesinde arızın "medd" edildiği belirtilmektedir.⁶⁹ Medd lafzı ise tefsirlerimizde yaygın olarak yerin enlemesine ve boylamasına yayılması ve genişletilmesi (وسعناها وفرشناها، فبسطها طولاً وعرضاً) anlamlarında alınmıştır.⁷⁰ Söz konusu yaklaşım doğrultusunda yeryüzünün hamur açmaya benzer biçimde genişletildiği düşünülmüştür. Bu çerçevede yerin Mekke'den genişletildiği de rivâyet edilmiştir.⁷¹ Aslında "m-d-d" lafzının Kur'an'daki kullanımlarına baktığımızda "bir şeyi hamur açar gibi yayma, genişletme" anlamının bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kur'an'da ilgili lafzın, gölgenin uzamasını anlatması bu kapsamda değerlendirilebilir.⁷² Bunun yanında ilgili fiilin "destek olarak katılma, eklenme" anlamları da bulunmaktadır. "Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah'ın sözleri (yazmakla) tükenmez. Şüphesiz yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir." (Lokmân 31/27) ayetini söz konusu anlamı karşılayan bir örnek olarak düşünmek mümkündür.⁷³ Bu durumda ilgili lafzın, sularla kaplı bir yerin peşi sıra ve yan yana gerçekleşen volkanik patlamalarla oluşan dağlar vasıtasıyla kara haline getirilmesini ifade ettiği de söylenebilir. İlgili ayetlerde "revâsî"nin "ilkâ" edilmesi çerçevesinde nehirler (13/Ra'd 3; 27/Neml 61), nehirler ve yollar (16/Nahl 15) ve geniş yolların (21/Enbiyâ 31) yaratıldığından bahsedilmesi de yeryüzünün asıl unsurlarının dağlar, tâlî ve sonradan oluşan unsurlarının ise yollar ve nehirler olduğuna işaret etmekte, dolayısıyla sözü edilen teoriyi tasdik eden bir özellik taşımaktadır. Diğer bir deyişle ayetteki ifadenin, düz bir alana dağların serpiştirilmesi durumunu değil dağlık alanda yolların

⁶⁸ Bu teoriye göre yerin yüzey kısmını oluşturan 70-100 km kalınlıktaki litosfer büyük ve birkaç küçük levhadan meydana gelmektedir. Bu levhalar üst mantonun kısmen yumuşak ve akıcı bir bölgesi olan Astenosfer üzerinde kaymaktadır. İlgili hareketler üç şekilde meydana gelmektedir. Bunlardan biri olan iki kıtasal levhanın birbiriyle karşılaşmasıyla tam bir çarpışma (collision) ve sıkışma olmakta ve iki levha arasında kıvrımlı dağlar meydana gelmektedir. İlgili konuda daha fazla bilgi için bkz. İhsan Ketin, *Genel Jeoloji-Yer Bilimlerine Giriş*, İstanbul: Teknik Üniversite Matbaası, 1977, I, 526, 539.

⁶⁹ 13/Ra'd 3; 15/Hicr 19; 50/Kâf 7.

⁷⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 413; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 104.

⁷¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIV, 34.

⁷² 25/Furkân 45; 56/Vâkıa 30.

⁷³ وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَمٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

açılması fikrini öne çıkardığı söylenebilir. Bu durumda dağlar biçiminde yaratılan yeryüzünde, her karış yerin sarp dağlar biçiminde olmayıp arada nehirlerin akacağı yerlerin ya da daha geniş yolların var edilmesinin bir nimet olarak sunulduğu düşünülebilir.

Dünyanın oluşumuyla ilgili yapılan araştırmalarda da atmosferin oluşum sürecinde yeryüzünün sular altında kaldığı ve volkanik patlamalar sonucu kara tabakasının oluştuğu ifade edilmiştir. Buna göre atmosferin soğumasıyla birlikte ve şiddetli yağmurlar neticesinde yeryüzünün büyük mavi bir küre haline geldiği ve iki mil derinliğinde bir su tabakasıyla örtülen kabuğun üzerinde sayısız volkanik ada oluştuğu belirtilmiştir.⁷⁴

Söz konusu veriler dikkate alındığında ilgili ayetlerin bu durumla bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız ilgili fiilin “katılma”, “destekleme” anlamında alınıp sözü edilen teoriyi desteklemesi için yerin “medd” edilmesi ile “revâsî”nin “ilkâ” edilmesinin benzer bir anlam taşıdığını kabul etmek gerekmektedir. Yahut “medd”in genel anlamda yeryüzünün dağlar biçiminde yaratılmasına, sarsılmayı önleyen “revâsî”nin “ilkâ” edilmesinin ise suyun yerine, ayakların üzerine basacağı sabit ve sarsılmaz bir zeminin oluşmasına işaret ettiği düşünülebilir. Diğer ve muhtemel bir anlam ise yeryüzünün dağlar biçiminde yaratılmasından (medd) sonra levha tektoniği doğrultusunda dağların oluşması (revâsî) ve fay hattındaki bu dağlar ile sarsıntıların belli oranlarda absorbe edilmiş olmasıdır.

Ayette “medd” edilenin “arz” olduğunun ifade edilmesi, ilgili eylem esnasında “arz”ın mevcut olması gerektiğini düşündürmektedir. Bu durumda “medd” ile “arz”ın oluşması (volkanik patlamalarla ve yan yana dizilerek “arz”ın oluşması) fikri mümkün durmamaktadır. Bununla birlikte Arap dilinde bir varlığın, sonradan kendisine dönüşeceği varlık üzerinden adlandırılabilmesi, “medd” esnasında “arz”ın olmadığı, daha sonra “arz”ın oluşacağı düşüncesini Arap dili bağlamında mantık çerçevesine oturtmaktadır. اقرؤوا يس علي موتاكم (Ölülerinize Yasin okuyun.) hadîsindeki موتاكم ifadesinin “ölüler” olarak alınabildiği gibi “ölmek üzere olan, daha sonra ölü olarak isimlendirilecek” anlamlarında da alınabilmesi Arap dilindeki bu özelliği örneklemektedir.⁷⁵ مَنْ قَتَلَ لَهُ قَتِيلٌ فَهُوَ بِخَيْرٍ

⁷⁴ İlgili bilgi için bkz. Jon Erickson, *Historical Geology Understanding Our Planet's Past*, New York: The Living Earth, 2002, s. 15-16.

⁷⁵ Söz konusu hadisle ilgili görüşler için bkz. Veli Aba, “Yâsin Süresi'nin Ölülere Okunması (Rivayetler Bağlamında Bir Analiz)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, sayı 12, s. 135-136.

⁷⁶ النَّظْرَيْنِ hadisindeki قَتِيلٌ lafzı ile ilgili olarak “bundan murat, bu öldürmeyle öldürülendir, daha önceki öldürme ile değil” açıklamasının yapılması da aynı anlayışın bir ürünü olarak kabul edilebilir.⁷⁷ Ayrıca هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (2/Bakara 2) ayetindeki “müttakîn” lafzı ve وَإِنَّهُمْ مَّيْتُونَ وَ إِنَّكَ مَيْتٌ اِيْنَكَ ayetindeki⁷⁸ مَيْتٌ lafzı için de benzer bir durumdan bahsetmek mümkündür.

Kitâb-ı Mukaddes’e bakıldığında karaların oluşması bağlamında yukarıda sözü edilen teori doğrultusunda bir anlatımla karşılaşılmaktadır. Bu kapsamda Tevrat’ta Tanrı’nın ruhunun suların üzerinde dalgalandığı, ışığın yaratıldığı ve dolayısıyla ışık ve karanlığın ortaya çıktığı belirtildikten sonra suların ortasında bir kubbenin yaratılması suretiyle suların birbirinden ayrıldığı ifade edilmiştir.⁷⁹ Netice olarak son dönemdeki bilimsel verilerle de desteklenen bu yaklaşımla aslında yerkürenin üstündeki kara tabakasının, başlangıcı itibariyle dağlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu durumda yeryüzünün suların üstünde bir gemi gibi yüzdüğünü aktaran rivâyetler ile bilimsel veriler arasında, bilimsel açıdan olmasa da görsel açıdan bir yakınlıktan söz etmek mümkündür.

Kur’an’da konumuza dair ayetler ve lafızların içerdiği anlamlarla en sıkı bağ, ikinci anlayışta kendisini göstermektedir. Nitekim yeryüzünün gemi misali suyun üzerinde yüzdüğünü aktaran rivâyetler ile özü itibariyle uyuşan bilimsel veriler bulunmaktadır. Bilimsel araştırmalarda, taş küre olarak da isimlendirilen litosfer tabakasının akışkan bir tabaka olan astenosferin üzerinde yüzmekte/kaymakta olduğu tespit edilmiştir. Aslında bir meteorolog olan Alman bilim adamı Alfred Wegener’in 1912’de ortaya attığı ve bilim çevrelerince yaygın olarak kabul gören levha tektoniği teorisi de ilgili yaklaşım üzerinden hareket etmektedir. Buna göre tüm kıtalar önceleri tek bir kıta iken sonradan parçalanıp dağılmışlar ve zamanla günümüzdeki yerlerine ulaşmışlardır. Dünyanın yüzeyi de deyim yerindeyse bir yapboz gibi birbirine geçen parçalardan oluşmaktadır. Levha adı verilen bu parçalar da farklı yönlerde ve üst mantoda oluşan konveksiyonel akım dolayısıyla kaymaktadırlar.⁸⁰

⁷⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-Sahîh el- Müsnedü min Hadîsi Rasûlillâhi (sav) ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, thk. Muhibbüddin el- Hatîb, Kahire: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1400, Kitâbü’d-Diyât, 4.

⁷⁷ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askânî, *Fethü’l- Bârî bi-Şerh-i Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Beyrut, Dâru’l-Marife, [y.y.], Kitâbü’d-Diyât, 6.

⁷⁸ 39/Zümer 30 Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler.

⁷⁹ Yarattılış 1/2-7.

⁸⁰ Reed Wicander, James S. Monroe, *Historical Geology Evolution of Earth & Life Through Time*, 8. Baskı, USA: Cengage Learning, 2016, s. 10-12, 40-43; “Kıtasal sürüklenme” teorisinin nüveleri aslında 16. yüzyılın sonlarında atılmıştır. Bu çerçevede ilgili dönemde

Levha tektoniği teorisine göre karşı karşıya gelen iki plakanın(okyanusal ve kıtasal plakalar) çarpışması, ağır plakanın batıp hafif olanın yükselmesi sonucu And gibi dağların oluştuğu bilinmektedir.⁸¹ Bilimsel araştırmalarda söz konusu plakaların birbirleri yönündeki hareketlerinin devam ettiği ve bunun sonucunda dağların farklı oranlarda yükseldiği tespit edilmiştir.⁸² Bunun sonucunda söz konusu gerilim sarsıntılara yol açmakta ve bu hattı deprem bakımından hassas hale getirmektedir. Bununla birlikte plakaların birbirine kenetlenmediğini ve

kıta kıyılarının yapboz parçaları gibi birbiriyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Avusturyalı jeolog Eduard Suess 19. yüzyılın sonlarında bu yapboz parçalarını birleştirmiştir. 1915'te ise Alfred Wegener konuyla ilgili eserini yazmıştır. İlgili bilgiler için bkz. John Grotzinger v.d, *Understanding Earth*, s. 20; Friderick K. Lutgens, Edward J. Tarbuck, *Essentials of Geology*, New Jersey: Pearson Education, Inc., 2012, s. 363; V ahidüddin Han'ın da وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيًّا “Sonra da yeri dahv etti.” ayeti (79/Nâzi'ât 30) üzerinden kıtaların kayması teorisine değindiği görülmektedir. Ona göre ilgili ayet ve “dahv” lafzı “kıtaların kayması” teorisine şaşırtıcı biçimde benzeşmektedir ve “dahv”ın tesviye etmek ve yaymak/saçmak anlamları, kayma (drift) lafzıyla uyum içindedir. Sözü ettiğimiz kaynağın Arapça çevirisinde dahv lafzı تسوية الشيء و نثره (bir şeyi düzenlemek ve yaymak/saçmak) biçiminde ve الحصى دحى المطر عن وجه الارض (Yağmur, çakıl taşlarını yeryüzünden sürüp götürdü.) örneğiyle açıklanırken Türkçe çevirisinde örneksiz olarak “bir şeyi dağıtmak ve ayırmak” biçiminde çevrilmiştir. İlgili bilgilerin karşılaştırması için bkz. Vahidüddin Han, *el-İslâm Yetehaddâ: Medhalün İlmîyyün ile'l-İmân*, Arapça'ya çev. Dr. Zaferü'l-İslâm Han, thk. Dr. Abdüssabûr Şâhin, Kahire: Mektebetü'r-Risâle, 2005, 199; Vahidüddin Han, *İmana Açılan İlmî Kapı- İslam Meydan Okuyor*, çev. Cihad H. Reşad, İstanbul: Sebil Yayınları, 1980 269; İlgili ayetin el-İsfahani tarafından ازها عن مقرها (onu yerinden kaldırıp uzaklaştırdı) anlamında açıklanması, yukarıda zikredilen örnekteki دحى fiilinin جرف (sürüklemek) kelimesiyle karşılanması, sözü ettiğimiz ayetten hemen sonra dağlar ve dolayısıyla nehirlerle bağlantılı olarak suyun ve meraların oluşumundan bahsedilmesi ve akabinde arza “revâsi”nin ilk edildiğinin ifade edilmesi ilgili ayetlerin, kıtaların sürüklenmesi, çarpışması, sıra dağların ve dağlarla bağlantılı olarak su kaynaklarının oluşumu çerçevesinde değerlendirilebileceğini göstermektedir. İlgili lafza dair sözü edilen anlamlar için bkz. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Darü'l-Marife, [y.y.], “dhv” md., 165.

⁸¹ John Grotzinger v.d, *Understanding Earth*, s. 28; İlgili fiilin بسط (yayma), الإزالة للشيء من مكان (bir şeyi bir yerden başka bir yere kaldırmak) anlamları ve örnek kullanımları için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI, 48.

⁸² Yaklaşık kırk beş milyon yıl önce Hint plakasının Avrasya plakasına çarpmasıyla Himalaya dağları oluşmuştur. Çarpışmadan önce Hint plakasının kuzeye doğru sürüklenme hızı yılda 15-20 cm iken kabaca 2000 kilometrelik yolu kat eden bu plakanın hızı daha sonra yılda 5 cm'ye düşmüştür. Hint plakası hala kuzeye doğru hareket halindedir ve günümüzde yılda 2 cm ilerlemektedir. Himalayalar da hala yükselmektedir. İlgili bilgi için bkz. Konrad B. Krauskopf, Arthur Beiser, *The Physical Universe*, 14. Baskı, New York: Mc Graw Hill, 2012, s. 546.

tabakaların su üzerinde yapboz parçaları gibi çarpıştığını varsaydığımızda daha büyük sarsıntıların, söz konusu çarpışma ve bunun sonucunda oluşan dağlar ile engellendiğini söyleyebiliriz.⁸³ Hint plakasıyla Avrasya plakasının, çarpışma öncesinde yılda 15-20 cm hızla hareket ederken çarpışmadan sonra yılda 5 cm'ye, günümüzde ise 2 cm'ye düşmesi de bu yaklaşımı desteklemektedir.⁸⁴ Ayrıca bu bölgelerin deprem bölgesi olmasına bağlı olarak dağların sarsıntıyı önleyici yönünün bulunmadığını bilakis deprem bölgeleri olduğunu söylemenin de mantıkî bir geçerliliği yoktur. Zira ilgili bölgelerdeki sarsıntılar dağlardan kaynaklanmamakta, dağlar ve deprem, fay hatlarından dolayı oluşmaktadır. Zaten dağların, sarsıntıyı önleyici unsurlar olarak deprem bölgelerinde bulunmaları gerekmektedir. Zira sarsıntının olmadığı yerde sarsıntıyı absorbe edecek dağların bulunması mantıklı değildir. Söz konusu yaklaşım, birçok hastanın bulunmasına dayanarak hastaneyi hastalığın kaynağı olarak sunmaya benzemektedir. Halbuki hastane hastalığın kaynağı değil, mümkün merteye onu ortadan kaldırma yeridir.⁸⁵

Yukarıda sözü edilen bilimsel veriler, -sura üflenmesi ve yerküredeki sistemin bozulması bağlamında da olsa- dağların sürüklendiğini ya da yürütüleceğini aktaran ayetlerin de kurulu sisteme uygunluk açısından yer kürede cari kanunlar çerçevesinde anlaşılabilceğini göstermektedir.⁸⁶ Bunun yanında ilgili veriler ve ayetlerde ifade edilenler dikkate alındığında sabitleme ile “demir atan geminin sabit durması”nın değil, astenosfer üzerinde kayan tabakaların dağlar vasıtasıyla birbirine perçinlenmiş olarak kaymalarının kastedildiği söylenebilir. Bu durumda geminin hareketinin üzerindeki tarafından hissedilmemesine benzer şekilde yerin de büyük bir kütle olmasına bağlı olarak astenosfer üzerindeki kaymasının insanlar tarafından sezilemediği düşünülebilir.

Konumuzun bilimsel verilerle uyumlu olan veçhelerinden biri de “revâsi” lafzının anlamında karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda ifade edildiği üzere tefsir

⁸³ Benzer bir yorum için bkz. Z.R. el-Naggar, *The Geological Concept of Mountains In The Qur'an*, Kahire: Al-Falah Foundation, 2003, s. 60.

⁸⁴ İlgili bilgi için bkz. Konrad B. Krauskopf, *The Physical Universe*, s. 546.

⁸⁵ Celal Kırca'nın konuyla ilgili yaptığı bir açıklama, Kur'an'da dağlar ile ilgili ayetlerin bilimsel verilerle uyuşmadığı ve bu ayetlerin “dağların sarsıntının olmadığı yerlerde olduğu” anlamını taşıdığı iddia ve eleştirisini destekler niteliktedir. Nitekim Kırca, dağların kazık olması ile ilgili ifadenin bir doğa bilimcisi tarafından, “dağların, yer kürenin içindeki boşluklar yüzünden meydana gelen titremeye karşı bir denge unsuru olarak yerleştirildiği ve bu sayede dağ silsilelerinin bulunduğu yerlerde herhangi bir sallantının olmadığı” anlayışı üzerinden değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Celal Kırca'nın ilgili yaklaşımı için bkz. Celal Kırca, “Kur'ân ve Tabii İlimler”, *Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 32: Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları I*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000, s. 189.

⁸⁶ 18/Kehf 18/47; 27/Neml 88; Tur 52/10; 81/Tekvîr 3; 78/Nebe' 20.

kaynaklarımızda ilgili fiilin “sabitleme” ve “çakma” anlamı üzerinde durulmuştur. Söz konusu lafzın bu anlamı dışında geminin demirlemesi anlamı da bulunmaktadır. Bu çerçevede مرساة kelimesi Arapçada gemi demiri ve çapa anlamında kullanılmaktadır.⁸⁷ Günümüzde yaygın kabul gören levha tektoniği teorisinde de dağların, yerkabuğunu meydana getiren plakaların birbirine yaklaşması ve çarpması sonucu oluştuğu varsayılmaktadır. Buna göre ağır olan tabaka hafif olanın altına girerek dağın kökünü, diğeri ise kıvrılarak dağları oluşturmaktadır. Bu durumda geminin demirlenmesi esnasında halata ya da demir zincire bağlı çapanın suya düşerken oluşturduğu kavisli görünüm ile dağların oluşumunda yere batan kısım ve yükselen kısmın ortaya çıkardığı görüntü arasında tam bir benzerlik olduğu görülmektedir. Hatta bilimsel veriler, mantoya giren yoğun tabakanın açısının genel itibariyle 90 derecenin biraz altında olmakla birlikte bu durumun, yoğunluğun derecesine göre farklılaştığını ortaya koymaktadır. Söz konusu durum da gemiden atılan çapanın açısıyla yakınlık arz etmektedir.⁸⁸ Ayrıca ayetlerde geçen لقي fiili de “atmak” anlamı dışında لقي fiilinin geçişli hali olarak “buluşturmak” anlamında da düşünülebilir. Bu durumda dağların iki plakanın buluşması ve çarpışması sonucu oluştuğuna da bir atıf olarak kabul edilebilir. Söz konusu yaklaşım kabul edildiğinde “revâsi” lafzı, sonradan dağın kökünü ya da görünen kısmını teşkil edecek olan tabaka anlamında, diğer bir ifadeyle öncesi dikkate alındığında bir ağırlık olarak plaka, sonrası dikkate alındığında aşağı ya da yukarı kıvrılan dağ parçası anlamında olacaktır.

Kur’an’da dağların kazık benzetmesiyle sunulması da (78/Nebe’ 7) görsel olarak olmasa da işlev bakımından çağdaş bilimsel verilerle uyumludur. Buna göre dağların, görünen kısmına nispetle daha büyük olan köklerinin olduğu bilinmektedir.⁸⁹ Bu durumda, dağların kazıklara benzetilmesi ile rüzgâr sonucunda çadırın kökünden çıkmaması ya da sarsılmaması için kazıklarla bağlanması arasında bağlantı kurulması mümkündür. Nitekim yerküre üzerindeki doğal ve beşeri yükseltilerin, rüzgârın hızını yavaşlatarak insanların daha rahat yaşamalarını sağladığı bilinmektedir.

Bilimsel çalışmalar, dağların izostatik denge açısından da rolünün olduğunu göstermektedir. Litosferin astenosfere olan basıncındaki değişikliğe bağlı olarak bozulan dengenin düzeltilmesi olan izostaside dağların önemli bir işleve sahip

⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “rsy” md., III, 1647.

⁸⁸ İlgili bilgi için bkz. Friderick K. Lutgens, *Essentials of Geology*, s. 372.

⁸⁹ Sıra dağlar ve platolar gibi yüksek bölgelerin diğer bölgelere göre daha derine giden kökleri olabileceğine dair görüş için bkz. Konrad B. Krauskopf, *The Physical Universe*, s. 539.

olduğu bilinmektedir.⁹⁰ Bu durumda dağların işlevi bağlamında ayetlerde zikredilen “sarsılmamanız için” gerekçesinin izostasi kavramıyla ilişkilendirilmesi de mümkün gözükmemektedir.⁹¹

F. SONUÇ

Kur'an'da dağların oluşumu ve işleviyle ilgili ayetlere tefsir kaynaklarımızda temelde üç farklı şekilde yaklaşmıştır. Bunlardan birincisi olan rivâyî yaklaşımda, konunun nedensel yönüne değinilmeden rivâyetler üzerinden dağların oluşumu ve işleviyle ilgili açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede yeryüzünün su üzerinde yüzdüğü ve sarsılmaması için dağların yerleştirildiği fikri savunulmuştur. Klasik dönemdeki dirâyî yaklaşımda ise rivâyetlerin kullanıldığı fakat nedensel planda da çeşitli açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Râzî ve Âlûsî, ilgili ayetler ve rivâyetleri, dönemlerindeki bilimsel veriler eşliğinde yorumlamışlardır. Modern dönemdeki dirâyî yaklaşımda ise konuyla ilgili rivâyetlerin hemen hemen hiç kullanılmadığı ve dönemin bilimsel verileri üzerinden ayetlerin değerlendirildiği görülmektedir. Bu dönemde özellikle “volkanik patlamalarla yer kürenin nefes alması” ve deyim yerindeyse patlamaktan kurtulması bağlamında açıklamalar yapılmıştır.

Ayetler ve rivâyetler ile çağdaş araştırmalar birlikte ele alındığında, ayetlerde ifade edilenlerin levha tektoniği anlayışıyla örtüştüğü görülmektedir. Bu durumda “revâsî” lafzıyla iki plakanın ve bu plakaların karşılaşmasıyla oluşan dağ sisteminin kastedildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu sistemdeki görsel yönün ilgili

⁹⁰ İzostasi aslında litosferdeki parçaların astenosfer üzerinde yüzerken dikey düzlemde dengelenme durumudur. Su, buz, tortular ve volkanik akıntılar izostatik çöküntüye sebep olur. Söz konusu yüklerin ortadan kaldırılması da yukarı izostatik yükselmeye neden olacaktır. İlgili bilgiler için bkz. The Staff of the U. Bureau of Mines, Dictionary of Mining, Mineral, & Related Terms, 2. Baskı, [y.y.], 1996, s. 1657; İzostasi kavramı ilk olarak 1889'da Amerikalı jeolog Clarence Dotton tarafından kullanılmıştır. Teoriyle ilgili farklı modeller bulunmaktadır: Pratt'a göre litosfer bloklarının her biri değişik yoğunluklara sahiptir. Okyanus tabakaları daha yoğun iken kıta tabakaları daha az yoğundur. Bu blokların sıvı manto ile sınır yüzeyleri ise hep aynıdır. Zira kıtasal levhalardaki dağların yoğunluğu daha az olduğundan okyanusal levhalardaki yoğunluk ile eşitlik sağlanmaktadır. Airy ise bütün litosfer tabakalarının yoğunluk bakımından eşit olduğunu savunmuştur. Ona göre litosferin alt yüzeyi düz değil, girintili çıkıntılıdır. V. A. Heiskanen ise topoğrafyanın yaklaşık üçte ikisinin Airy modeline, kalanının ise Pratt modeline uygun olduğunu belirterek iki modelin ortalaması bir teoriyi savunmuştur. İlgili bilgiler için bkz. Yusuf Tatar, *Genel Jeoloji-I (Dış Dinamik Jeoloji)*, İstanbul: Cinius Yayınları, 2016, s. 50.

⁹¹ Vahidüddin Han da ilgili ayetlerdeki *قانون التوازن* (قانون التوازن) ifadelerini izostasiye dair açıklamalarda bulunmuştur. İlgili bilgiler için bkz. Vahidüddin Han, *İmana Açılan İlmî Kapı*, s. 265-266.

lafızla olan uyumu ve plakaların kenetlenmesiyle hareketlerinin zayıflaması da Kur'an'da dağların işlevine dair ifade edilenlerle uyum içerisindedir. Ne var ki bilimsel veriler ve hayat pratiği dikkate alındığında Kur'an'daki “أَنْ تَمِيدَ بِكُمْ” ifadesinin de mutlak anlamda sarsılmayı önleme anlamında olmadığı söylenebilir. Bu durumda ilgili ifade ile sarsılmanın belli oranlarda absorbe edilmesi ve böylelikle yeryüzünün daha yaşanabilir hale getirilmesinin kastedildiği düşünülebilir. Aynı yaklaşım, dağların aslında rüzgârın hızını yavaşlatarak yeryüzünü daha yaşanabilir hale getirdiğine dair fikir için de geçerlidir. Netice olarak olgusal gerçeklik çerçevesinde ilgili ayetlerin mutlak bir sarsılmazlığı ifade etmediği açıktır.

Dağların oluşumu ve işlevi bağlamındaki ayetler çerçevesinde, Kur'an'da bilimsel verilere işaret ettiği düşünülen ayetlerin anlaşılmasında metin ile okuyucu arasında interaktif bir ilişkinin var olduğu söylenebilir. Konunun okuyucu/yorumcuya bakan veçhesinde, içine doğulan dünya, çeşitli dış etmenler ve fitri özellikleri ile kendisine has bir paradigmaya sahip olan yorumcunun, ayetleri kendi algı çerçevesine yaklaştırma çabasında olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda konumuzla ilgili ayetlerin ve ilgili lafızların, zihin yapısının dokusuna zarar vermeyen anlamları tercih edilmiştir. Netice olarak okuyucu bağlamında ve ayetlerin anlamının ortaya konulmasında paradigmanın baskın etkisinden söz etmek mümkündür. Metin bağlamında ise Kur'an'da farklı zihin yapıları tarafından farklı anlaşılmaya müsait bir anlatım biçiminden söz etmek mümkündür. Çalışmamızın değerlendirme kısmında ifade edildiği üzere ilgili özellik doğrultusunda ayetlerdeki söz konusu ifadeler dağların oluşumuyla ilgili farklı teorileri destekleyebilmektedir. Netice olarak söz konusu ayetlerin hem yorumlayıcı tarafından kendi zihin çerçevesine yaklaştırma gayretiyle farklı anlamlandırıldığı hem de metnin farklı anlamlandırmaya müsait bir yapısının olduğu görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aba, Veli, “Yâsin Sûresi'nin Ölümlere Okunması (Rivayetler Bağlamında Bir Analiz)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, Sayı: 12.
- Âlûsî, Şehabeddin Mahmud, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve 's-Seb'î'l-Meşânî*, Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, [y.y.], I-XXX.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988, I-XII.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh el- Müsnedü min Hadîs-i Rasûlillâhi (sav) ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, Thk. Muhibbüddin el- Hatîb, Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- Ebû Hacer, Ahmed Ömer Ebû Hacer, *et-Tefsîru'l-İlmiyyü li'l- Kur'ânî fi'l-Mizân*, Beyrut-Dımaşk: Dâru Kuteybe, 1991.
- Ebu Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahrü'l-Muhtâf*, Thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Lübnan-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, I-VIII.
- Erickson, Jon, *Historical Geology Understanding Our Planet's Past*, New York: The Living Earth, 2002.
- Grotzinger, John; Jordan, Thomas H. vd., *Understanding Earth*, 5. Baskı, New York, W.H. Freeman and Company, 2007.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr , 1984, I-XXX.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethü'l- Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz, Beyrut: Dâru'l-Marife, [y.y.].
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebi'l-Fidâ İsmail ed- Dımaşkî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşad, Giza: Müessesetü Kurtuba, 2000, I-XV.
- İbn Manzûr: *Lisânü'l-'Arab*, Thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd., Kahire: Dâru'l-Maârif, [y.y.].
- İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri: Faslü'l- Mağâl el-Keşf an minhâci'l-edille*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Darü'l-Marife, [y.y.].
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddin, *Mehâsinü't-Te'vîl*, [y.y.], Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957, I-XXVII.
- Ketin, İhsan, *Genel Jeoloji- Yerbilimlerine Giriş*, İstanbul: Teknik Üniversite Matbaası, 1977.

- Kırca, Celal, “Kur’ân ve Tabii İlimler”, *Tartışmalı İlmî Toplantular Dizisi: 32: Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları I*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.
- Krauskopf, Konrad B., Beiser, Arthur, *The Physical Universe*, 14. Baskı, New York: Mc Graw Hill, 2012.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekir, *el-Câmi ‘ li-Ahkâmi ‘l- Qur’ân ve ‘l-Mübeyyinü limâ Tazammenehû mine ‘s-Sünneti ve Âyi ‘l-Furkân*, Thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut-Lübnan: Müessesetü’r-Risâle, 2006, I-XXIV.
- Lutgens, Friderick K., Tarbuck, Edward J., *Essentials of Geology*, New Jersey: Pearson Education, Inc., 2012.
- Ma’mer b. el-Müsennâ et-Teymî, Ebü Ubeyde, *Mecâzü ‘l- Qur’ân*, Kahire: Mektebetü’l-Hancî, [y.y.], I-II.
- Mustafa el- Merâgî, Ahmed, *Tefsîru ‘l- Merâgî*, Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1946, I-XXX.
- Naggar, Z.R., *The Geological Concept of Mountains In The Qur’an*, Kahire: Al-Falah Foundation, 2003.
- Okuyan, Mehmet, *Kısa Surelerin Tefsiri*, 3.Baskı, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu ‘l-Gayb: Tefsîru ‘l-Fahri ‘r-Râzî: et-Tefsîru ‘l-Kebîr*, Lübnan-Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1981, I-XXXII.
- Seyyid Kutub, *Fî Zılâli ‘l-Qur’ân*, 11. Baskı, Beyrut-Kahire: Dârü’ş-Şüruk Yayınları, 1985, I-VI.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Sinâ”, *DİA*, XXXVII, 221-222.
- The Staff of the U.S. Bureau of Mines: *Dictionary of Mining, Mineral, & Related Terms*, 2. Baskı, [y.y.], 1996.
- Suyûtî, Celaledin, *ed-Dürrü ‘l-Mensûr fi ‘t-Tefsîr bi ‘l-Me ‘şûr*, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Merkezü Hecer li ‘l-Buhûsi ve ‘d-Dirâsâti ‘l-Arabiyye ve ‘l-İslâmiyye, 2003, XVII.
- Taberî, Ebu Ca ‘fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi ‘u ‘l-Beyân ‘an Te ‘vîli Âyi ‘l-Qur’ân: Tefsîru ‘t-Taberî*, Thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecer Yayınları, 2001, I-XXVI.
- Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi Tefsîri ‘l- Qur’âni ‘l-Kerîm*, 2. Baskı, Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdüh, 1351, I-XXV.
- Tatar, Yusuf, *Genel Jeoloji-I (Dış Dinamik Jeoloji)*, İstanbul: Cinius Yayınları, 2016.

Vahidüddin Han, *-İmana Açılan İlmi Kapı- İslam Meydan Okuyor*, Çev. Cihad H. Reşad, İstanbul: Sebil Yayınları, 1980.

Vahidüddin Han, *el-İslâm Yetehaddâ: Medhalün İlmiyyün ile'l-İmân*, Arapça'ya Çev. Dr. Zaferü'l-İslâm Han, Thk. Dr. Abdüssabûr Şâhin, Kahire: Mektebetü'r-Risâle, 2005.

Wicander, Reed; James S. Monroe, *Historical Geology Evolution of Earth & Life Through Time*, 8. Baskı, USA: Cengage Learning, 2016.

Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. Serî, *Ma'âni'l- Kur'an ve İ'râbuhû*, Thk. Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988, I-V.

Zemaşşerî, Cârullah Ebü'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Thk. eş-Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavviz, Riyad : Mektebetü'l-Abikan, 1998, I-VI.

